

Науменко Н.В.,
кандидат філологічних наук, доцент,
Інститут філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

ДИВОСВІТИ ІГОРЯ КАЛИНЦЯ

Слово – інкарнація думки. Вміння володіти словом – це плід загальної культури людини, результат її теоретичної підготовки й практики оперування словом. Твори дитячої літератури сприяють формуванню мовної культури школярів, оскільки своїм ритмом і характером подібні до ритму й характеру життя учнів – “мінливого, синкопованого, де короткі тексти чергуються з довгими, проза – з віршами, суто національне – з інтернаціональним, серйозне – зі смішним” [5, 125].

Особливими є поетичні образи для дітей. Від “дорослої” поезії їх відрізняє доступність, яка враховує невеликий поки що життєвий досвід і мовну практику дитини.

З раннього віку постає уявлення маленької людини про навколишній світ, витворене за допомогою експресивних поетичних символів. Адже для дитини природа – “не просто зело чи квітка, вона вчить, виховує” [6, 78]. За висловом Валентина Бичка, “природа є вдячним матеріалом для письменника, щоб, оспівуючи її, виховувати не тільки любов до самої природи, а й хороші людські риси” [10, 17].

Питання естетичного виховання засобами словесного мистецтва, роль художньої творчості у засвоєнні навчального матеріалу з рідної мови, літератури, природознавства та народознавства досліджували Г.Атрошенко, Н.Бібік, М.Вашуленко, С.Єрмоленко, П.Кононенко, В.Мацько, Н.Миропільська, А.Мойсієнко, О.Скрипченко, Г.Токмань тощо. Вони наголошували на тому, що слово – вагомий засіб розвитку дитячої особистості, формування її мовленнєвої культури.

Зокрема, Наталія Миропільська зазначає, що засвоїти духовні цінності українського народу, географічні та історичні реалії в їхньому культурно-естетичному аспекті, систематизувати та закріпити лексику, що відбиває національно-культурний компонент семантики, допоможе принцип лінгвокультурології [5, 97].

Цю тезу можливо продовжити висловом російського педагога Георгія Гогіберидзе: “Творча діяльність учня у процесі вивчення літературного твору на основі діалогу культур являє собою живе спілкування між письменником і читачем... і сприяє перенесенню прекрасного з літератури в дійсність, у практичну діяльність та духовне життя молоді людини” [2, 44].

Мова української поезії для дітей – це мова, організована шляхом відбору, поєднання таких естетично-мовних засобів, як ритмомелодика, художня метафора, епітет, поетична лексика і фразеологія [1, 4]. Усе це несе,

крім понятійного, ще й естетичний, пізнавальний первінь: мудрість світу відкривається дитині через мову, а мова стає найбільш універсальною формою вираження цієї мудрості.

Діалогом, який відбувається між різними реаліями, культурами, міфологіями та сюжетами, позначений цикл поезій І.Калинця “Дивосвіт, або ж Перша книжечка для Дзвінки”, що входить до програми з української літератури для шостого класу. Коли придивитися до цих поезій пильніше, то неважко буде помітити “не лише тематичну спільність із віршами дорослими, а й спільність у засобах поетики, версифікації. І це ще раз засвідчить цілісність мистецької індивідуальності поета” [6, 74].

Тому **мета нашої роботи** – на основі детального прочитання циклу “Дивосвіт” утвердити визначальну його роль у пізнанні школярами рідної природи, менталітету українського народу, а також у виробленні навичок аналізу літературного твору, передусім – вільної віршової форми.

У віршах цього циклу І.Калинець оживлює образи Стежечки, Блискавки, Кринички, Диму тощо, спонукаючи читача замилуватися красою природи, пробудити любов до неї, згадати відомі змалку казки, пісні, прислів'я та приказки. Конкретність деталей пов'язана з історичними асоціаціями, фольклорною символікою, і все разом творить яскраву мозаїку олюдної природи [3, 132].

На нашу думку, лише одне становить складність для сприйняття “Дивосвіту” шестикласниками, а саме – вільновіршова манера викладу. У різних зібраннях творів Калинця поезії цього циклу мають різне поліграфічне оформлення, зокрема в адаптованих до шкільного вивчення виданнях додано великі літери та розділові знаки. Порівняймо:

*... сидить на листкові
до неба високо
до землі чужинно*

*ще й очі
як у Дзвінки*

*як ти називаєшся
а вона
а я цвіркуна слухала*

[Зірка. Калинець І. Невольнича муза. – К.: Факт, 2004. – С. 149]

*Сидить зірка на листкові,
до неба високо,
до землі чужинно.*

*Ще й очі
як у Дзвінки.*

*– Як ти називаєшся?
А вона:
– А я цвіркуна слухала*

[Зірка. 4, 122]

Однак, попри певну ускладненість, загадковість вислову, незмінною лишається щирість, органічність ліричного світовідчуття, все те, що становить підтекст поезії, поза яким її неможливо зрозуміти, – і що водночас подає в мікрокосмосі слова цілісний макрокосмос довкілля.

До верлібрових творів натурфілософської тематики, включених до програми з української літератури, належать “Золотий гомін”, “Пастелі”

П.Тичини, “Балада про соняшник” І.Драча, “Напучування” І.Малковича, “Наша мова”, “З дитинства: Замовляння дощику” В.Голобородька тощо [11]. Поезію подібного гатунку, в якій акцент переноситься на образну сітку, зазвичай розглядають у старших класах. Попередньо учням дається ґрунтовна підготовка до сприймання мистецьких поетичних образів у версифікаційно нетрадиційній формі [9, 253].

Ця підготовка й розпочинається з “Дивосвіту” [див., напр., 11, 132]. Низка пов’язаних між собою мініатюр цілком відповідає вимогам сюжетної поезії для дітей, які перед нею ставив К.Чуковський: “Слід знайти особливий, ліро-епічний стиль, придатний для оповіді, й водночас майже вивільнений від розповідно-оповідної (у російському оригіналі “повествовательно-сказовой”) дикції” [12, 330-331].

Окремий твір – складник “Дивосвіту” можливо поцінувати як звичайну казку, розбиту на віршові рядки, а послідовність слів у рядках дозволить простежити шлях обігрування традиційної фольклорної або книжної казкової фабули, а також розігрування власне авторського сюжету.

Сучасний літературознавець Н.Тихолоз найдоцільнішою визнає естетико-функціональну класифікацію жанру літературної казки, виокремлюючи такі її функції:

1) розважально-дидактична (текст, приносячи читачеві насолоду від спостереження за цікавими поворотами сюжету, одночасно повчає й виховує реципієнта).

2) сатирична (текст, моделюючи дійсність, орієнтує увагу читача на її недоліки);

3) філософська (текст немовби запрошує читача до розгадування таємниць буття, до спільного мислення автора й героя) [8, 91].

Водночас у розвитку казкового сюжету в “Дивосвіті” Калинця зазначені первні повсякчас перетинаються: можливо прочитувати розважально-дидактичні твори з урахуванням їхнього філософського або сатирико-гумористичного підтексту. Адже йдеться про надтекстову художню цілість – поетичний цикл, який є “своєрідним ліричним інтермецо – настроєвим відпруженням після емоційної напруги “Дванадцятій сумної книжки” [3, 132].

До установалення діалогу між автором і реципієнтом прилучаються передусім **заголовки** поезій збірки. Беручи до уваги вчення О.О.Потебні про тричленну структуру слова, устанавлюємо, що зовнішньою формою твору є його текст; значення – зміст який варіюється під час кожного нового прочитання; внутрішню ж форму поезії визначає заголовок і його асоціативне поле, більш чи менш широке.

Ще до знайомства з текстом реципієнт засновує на заголовку власний асоціативний ряд, що допомагає йому прояснити для себе “внутрішню форму” твору, єдність його образу-заголовка й значення-змісту. Змісту, що, за О.Потебнею, являє собою низку думок, які викликаються образами в глядачеві й читачеві або які служили ґрунтом образу в самому митцеві під час творення (див. “Думка і мова”).

До рецепції заголовка та його ролі у подальшому пізнанні текстів “Дивосвіту” можливо застосувати й потєбнівську нерівність $a < A = X$, де:

a = заголовок як компонент цілого тексту;

A = запас наших думок і асоціацій;

X = те пізнаване, на що вказівкою має бути a , тобто заголовок [7, 32].

За умови сталості a й мінливості A змінною величиною буде й X , тобто прочитання тексту варіюватимуться під однією назвою.

Цього питання торкався й Р.Інгарден, який надав поняттю “внутрішня форма” синонім “вид” і зазначав, що “види є не лише об’єктами спостереження, а їхнім конкретним, видимим змістом”. Щодо зіставлення сутності “видів” із семантикою заголовків поезій “Дивосвіту”, то той факт, що “види бувають... пов’язані з уявою, види, які ми переживаємо, уявляючи собі ті чи інші предмети” [13, 147-148], означає, що українські верлібристи, добираючи своїм творам назви, апелюють передусім до чуттєвого досвіду реципієнта, найголовніше ж – до його емоцій та світоглядних уявлень.

Так, Ігор Калинець включає до семантики вірша заголовки із одного-єдиного слова, яким є метеорологічне явище (“Вітер”, “Хмара”, “Роса”, “Веселка”, “Блискавка”, “Трім”, “Дощик”, “Туман”, “Сніг”), об’єкт природи (“Стежечка”, “Ліс”, “Калюжа”, “Камінь”, “Криничка”, “Павутинка”), небесні світила (“Зірка”, “Місяць”, “Сонце”).

Тим самим автор розширює спектр сприйняття цілої поезії, на що, зокрема, працює прийом персоніфікації, і устанавлює перед реципієнтом горизонт очікування появи відомих із дитинства персонажів – уособлених явищ природи та їхніх нових пригод. Коли ж ідеться про віршовану казку, до цього горизонту долучається очікування чотиристопного хорєя – традиційного, можна навіть сказати – архетипного розміру, яким пишуться твори подібного роду [див., напр., 12, 229-230].

Саме тому елементи хорєя наявні й у Калинцевих творах вільної віршової форми як алюзії до власне фольклорних казок та народних пісень:

Знаю того легіня,

знаю.

Капелюха

когутячим пір’ям

замаїв.

Дримбає попід носом

круглий день,

а до діла –

пень [Вітер. 4, 118-119].

Відтак логічне під час читання казки запитання реципієнта «а що далі?» стосуватиметься не лише розвитку подій, а й метру, яким прозвучить кожен наступний рядок, – а у нашому випадку цей метр наближається до трискладового, що надає закінченню оповіді більшої серйозності порівняно з початком:

Хоч би одну зірку

стряс тобі з неба...

Зате на Великдень

Прикотив Сонце,

У Космачі розписане [4, 119].

Олюдження неживих об'єктів – різновид метафоризації, що активно використовується в українській поезії для дітей як засіб передачі почуттів, дитячого бачення навколишнього світу, як один із шляхів змалювання стану, настрою оповідача [1, 8]. Метафора – це перехід інтуїтивного осяяння у сферу раціональних понять. І що далі містяться одне від одного протиставні розряди об'єктів, то яскравішою є метафора, яка зосереджується в образній оболонці:

Втік дим від вогнища, / просто у синіх джинсах, / розпатланий, / та й подався у мандри.

Тільки печену картоплину / прихопив.

По дорозі місто.

Сів у трамвай – / принохується.

Зітхнула кондуктор: / – Осінь мені запахла.

Залоскотало водієві в носі – / повернув трамвай / і гайнув у гай.

“Я не в той трамвай сів”, – подумав дим / і через вікно / вистрибнув
[Дим. 4, 126].

Приєм персоніфікації нерозривно пов'язаний із мовною грою, що бачимо й у щойно процитованому вірші: *повернув трамвай і гайнув у гай*. Або в іншому творі: *А в пана дощу / ворота дощати. / – Пане дощ, / пане дощ, / вийдїть-но із хати* [Дощик. 4, 121].

Завдяки цьому у творах, вільних за версифікаційним вирішенням, з'являється оказіональна рима, збудована на співзвуччі іменників, прикметників, дієприкметників, дієслів. Ця рима може бути й неточною, непомітною на перший погляд:

Ходімо зі мною, стежечко,

Обережно... [Стежечка. 4, 118];

На городі за перелазом

Соняшник лузало.

Прийшла пава –

Листя опало [Сонце. 4, 128].

Відсутністю регулярної точної рими, на нашу думку, зумовлено й незужитість образів аналізованого циклу поезій. Адже саме від цього застерігає В.Бичко, стверджуючи: “Шаблонна, затерта рима тягне за собою такий само образ, багаторазово використану ситуацію” [10, 18].

Ключові образи “Дивосвіту” – це різного роду реалії, яким властивий певний національний та історичний колорит [5, 98-99]. Загалом в українській літературі для дітей численними є мистецькі реалії – назви й персонажі найвідоміших літературних і музичних творів, афоризми, крилаті слова, назви музичних інструментів, ритуалів, обрядів і звичаїв. Не випадково М.Ільницький говорить про “мозаїчність” Калинцевого “Дивосвіту” [3, 132-133]. Такою мозаїкою, елементи якої злютовані спільним образом, є як цілий цикл, так і окремі його частини.

У цьому й полягає діалогічність, повчальний та пізнавальний дидактизм поезій І.Калинця, й тому не випадковим є їх добір для вивчення у школі як перших віршів українського верлібру. Сюжет поезії “Веселка” нагадує “Попелюшку” Шарля Перро:

Надягла веселка / стрічок, стрічок, / як у свято, / взяла коромисло / і пішла до річки.

Дорогою перестрів її / князенко Соняшник / із золотим черевичком / у руці.

Поміряла веселка – / якраз на ніжку!

От вони й побралися [4, 121-122].

“Блискавка” ж у юного читача поезії асоціюватиметься з “Казкою про мертву царівну...” О.Пушкіна:

Живе собі королева – / королева темряви.

Кортить їй зазирнути / у дзеркало – / а темно.

Зблисне на мить світло – / зазирне:

– Хто на світі найгарніший?

– Ви, Ваша темність, – / відкаже дзеркало / похатцем.

Заспокоїться королева / на часину.

Сказано, писана красуня [4, 120].

До поетичного обряду купальських свят відсилає поезія “Камінь”. Викинутий річкою на берег (*то не рибка, а рожевий камінчик*, – тому й *розсердилася річка*), камінець отримав новий образ в уяві маленької дівчинки:

– Який гарний плесканчик, –

зраділа дівчинка

і в садку його посадила.

– Рости, камінчику, великий,

я тебе поливатиму...

Така логіка дій зумовлена бажанням пізнати світ, упорядкувати його [6, 78], а заодно – й оживити. Водночас цю дію можна сприйняти як пошук відповіді на “русалчину загадку”: *Що росте без кореня?* (за текстом купальської пісні, відгадка – “камінь”). На противагу традиційним негативним конотаціям цього образу (*камінне серце, носити камінь за пазухою, кидати камінь у чийсь город* тощо), у поезії Калинця камінчик, зростаючи без кореня, перетворюється на рожевий камінь, який, однак, “*серце м’яке має / і маленьку дівчинку / любить*” [4, 123].

На жаль, до адаптованого для школярів “Дивосвіту” не увійшов вельми цікавий з культурологічної точки зору вірш “Метелик”. Звичайний біологічний процес – перетворення гусені на метелика – у Калинця осмислюється як символ історії людства та розвитку окремої людини:

Мовить метелик: / – То все не те, / я сам був фараоном.

Моя мумія / в білім савані / у піраміді вилежувалася.

Тільки найкраще / царювання – / серед квітів.

Дань збираєш: / біле з ромашки, / жовте – з чорнобривців (Калинець І. Невольничча муза. – С. 144).

Поетія ця певною мірою й наукова, адже звичайний біологічний процес – перетворення гусені на метелика – у Калинця осмислюється як символ історії людства та розвитку окремої людини. Відтак у казковому за задумом творі взаємодіють категорії водночас кількох наук, заломлені крізь призму дитячого світогляду.

Показово й те, що оповідач через свого персонажа з тваринного світу проголошує ідею метемпсихозу – переселення душ, за якою лялечка ототожнюється з мумією, крила дорослого метелика – з царськими шатами, а запилення квітів – підсвідомий прояв досвіду збирання данини.

У цьому ряду дещо осібно стоїть вірш “Ліс”. Він є цілим конгломератом мотивів, що входять до парадигми “мистецтво і культура” [5, 101] – тут водночас прозирають алюзії до поезії Верлена “Осіньна пісня”, української народної казки “Морозенко” й співзвучних творів Панаса Мирного та Миколи Некрасова, загадок про осінь і зиму, прикрашання новорічної ялинки:

Піє півень-ліс / дуже осінню пісню.

І гребінець у нього / палахкотить червоно.

І руде пір'я летить – / за вітром стелеться.

Гарний у тебе голос, / півнику, / а яким іще буде?

Приїде коваль – / зі срібла викує.

Бо той коваль – / Морозенко, / в нього коники / в колокільцях.

Він і річку скує, / і на кожну гілочку / по сто дзвоників / навішає [4, 126-127].

Та й сама назва “Дивосвіт” – не що інше, як алюзія до всесвітньовідомої казки Льюїса Керролла “Аліса у Країні чудес” (у низці українських перекладів – “Аліса у Дивосвіті”). Отже, обидва зазначені твори – чудовий взірець того, як казка, адресована лише кільком слухачам [див. 12, 346], стає надбанням широкої читацької аудиторії.

Твори І.Калинця про рідну природу, український характер, український менталітет, побудовані на філологічних знахідках, художньому відкритті, вони поетично інтерпретують мовно-інтелектуальні зв'язки земного й космічного, пробуджують історичну, філологічну та народознавчу допитливість у юних читачів.

Незважаючи на невеликий обсяг, верліброві казки І.Калинця успішно виконують функції, визначені дослідниками – розважально-дидактичну, філософську й сатирико-гумористичну. Жанр їх розмикається до рівня метажанру, включаючи елементи народних обрядових пісень, замовлянь, наукової та науково-популярної поезії, історіософського твору, численні інтеркультурні мотиви.

Завдяки залученню вільновіршових творів до шкільного курсу української літератури робота з їх аналізу стає, по-перше, більш різноманітною, по-друге, приваблює учнів як до загальних властивостей ліричного вірша, так і до емоційно-естетичних особливостей ліричних жанрів і віршових форм. Вивчення вільного віршування сприяє засвоєнню школярами особливостей художнього тексту в усіх його вимірах (жанр, стиль, темпоритм, образність, звучання, емоційність, композиція, фоніка).

Добір вільновіршових творів і шляхи їх інтерпретації викладачами й учнями, теоретичне та практичне опрацювання верлібру в роботі шкільних літературних студій, – усе це дозволяє стверджувати, що український вільний вірш – це цілісне мистецьке явище, одне з найяскравіших у системі всієї вітчизняної літератури, одне з найважливіших для наукового осмислення духовних і ментальних комплексів буття нації.

Притаманні вільному віршеві Ігоря Калинця згущення образів, їх градація, ощадність семантичних засобів, чергування коротких еліптичних зворотів і розбитих на окремі віршові рядки складнопідрядних речень, повтори та обриви надають творам динамічності й напруженості. Проте не можна не побачити, що лаконізм творів межує з розімкненим у безмежні простори думки діалогізмом: завдяки цьому відбувається суто казкове напучення, пояснення, тлумачення ряду явищ на початку самостійної практики віршування та казкотворення, до якої автор запрошує читача кожним словом.

Література

1. Атрошенко Г.І. Лінгвостилістика української поезії для дітей: Автореф. дис. ... канд. філол. наук (10.02.01 – українська мова) / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2005. – 23 с.
2. Гогиберидзе Г.М. Диалог культур в системі літературного образования. – М.: Наука, 2003. – 183 с.
3. Ільницький М.М. Ключем метафори відімкнені вуста... Поезія Ігоря Калинця / Бібліотека українців Європи “Зерна”. – Париж-Львів-Цвікау, 2000. – 144 с.
4. Калинець І. Дивосвіт // Твори українських письменників. – Серія “Бібліотека відмінника”, 6 клас. – К.: Грані-Т, 2006. – 208 с.
5. Миропільська Н.Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня. Теорія і практика. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 204 с.
6. Мойсієнко А.К. Традиції модерну і модерн традицій. – Кн. 2. – Умань: РВЦ “Софія”, 2007. – 86 с.
7. Науменко Н.В. Символіка як стильова домінанта української новелістики кінця ХІХ – початку ХХ століть. – К.: НУХТ, 2005. – 204 с.
8. Тихолоз Н.Б. Казкотворчість Івана Франка (генологічні аспекти). – Львів: РВВ Львівського відділення Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України, 2005. – 316 с.
9. Токмань Г.Л. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. – К.: Міленіум, 2002. – 318 с.
10. Українська дитяча література: Хрестоматія: У 2-х ч. – Ч. 2. – К.: Вища школа, 1992. – 286 с.
11. Усі календарні плани з української мови та літератури: 5-12 класи. – Х.: Видавн. група “Основи”, 2006. – 224 с.
12. Чуковский К.И. От двух до пяти. – М.: Детгиз, 1957. – 367 с.
13. Ingarden R. O poznawaniu dzieła literackiego. Lwów: Ossolineum, 1937. 260 s.

АНОТАЦІЯ

У статті з культурологічних позицій аналізується поетичний цикл Ігоря Калинця “Дивосвіт, або ж Перша книжечка для Дзвінки”, який вивчається учнями шостих класів. Показано, що введення зазначеного твору у програму з української літератури та вивчення його на засадах діалогу культур дозволить школярам здобути ґрунтовні знання з рідної мови, словесності, народознавства, сформуванню уявлення про поетику верлібру і в перспективі – виробити навички комплексного аналізу ліричних творів.

Ключові слова: поезія для дітей, літературознавчий аналіз, натурфілософія, вільна віршова форма, метафора, символ, діалог культур.

SUMMARY

The article gives a culturological analysis of the poetic cycle *Wonderland, or the First Little Book for Dzvinka* by Ihor Kalynets'. Nowadays, this cycle of free-verse poems is included into the literary studies in the secondary school. There is asserted that implementation of the noticed poetic work into the secondary school program and basing its studies on the cultural dialogue will help the pupils to obtain the profound knowledge in the native language, literature, and ethnography; to create the notion of free verse poetics and, as a perspective, – to get the skills in lyric poetry analysis.

Keywords: children's poetry, literary analysis, natural philosophy, free verse, metaphor, symbol, cultural dialogue.